

Azra Ičanović¹⁸
Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću

Pregledni naučni rad
Review scientific paper

NARATIVNO RE/DEFINIRANJE KULTURNOG IDENTITETA BOSNE I HERCEGOVINE U KNJIŽEVNOSTI BOSANSKOHERCEGOVAČKE DIJASPORE

Sažetak

Polazeći od hipoteze da prostorno-kulturna izmještenost nužno uvjetuje dekonstrukciju kulturnog identiteta, rad, zasnivajući se na teorijskim postavkama imagologije, razmatra (inter)kulturalne aspekte narativne de/konstrukcije kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine u književnosti bosanskohercegovačke dijaspore. Pronašavši oprijemljive primjere u romanima "Knjiga mojih života" i "Moji roditelji: Uvod" Aleksandra Hemon, romanu "Nigdje, niotkuda" Bekima Sejranovića te zbirci priča "Pa, da krenem ispočetka" Cecilije Toskić, radom se nastoji ukazati na prostorno-kulturnu izmještenost i interkulturalne procese ne samo kao faktore kros-kulturne adaptacije, akulturacije i asimilacije već i kao faktore koji omogućuju objektivn(ij)u percepciju i narativnu reprezentaciju bosanskohercegovačkog kulturnog identiteta. Iz rada proizlazi zaključak da iskustvo prostorno-kulturne izmještenosti, reprezentirano u navedenim djelima, rezultira narativnom konstrukcijom hibridnih identiteta stiješnjenih između dviju (ili više) kultura te da će upravo ta pozicija (ne)pripadanja omogućiti narativno re/definiranje kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: dijaspora, interkulturalni procesi, kulturni identitet, kulturne predodžbe

¹⁸ azra.becirevic91@gmail.com

Uvod

Iako intenzivirane u posljednjih deset(ak) godina, migracije (bile one privremene ili trajne, dobrovoljne ili prisilne) sastavni su dio bosanskohercegovačke povijesti. Svoju dijasporu, odnosno svoje dijasporu,¹⁹ Bosna i Hercegovina je dobila već prvim iseljavanjem Bošnjaka u Tursku te ekonomskim migracijama u zemlje zapadne Evrope 60-ih i 70-ih godina XX vijeka. Međutim, bosanskohercegovačka dijaspora, kao društveni fenomen (tj. kao zasebna socio-kulturna grupa definirana trima kriterijima: 1) modusima i mehanizmima očuvanja i razvoja kulturnog identiteta dijasporu; 2) (institucionalnom) organiziranošću njenih članova koja postoji neovisno o organizacijama u zemlji matici i zemlji domaćinu; 3) povezanošću sa zemljom porijekla za koju se vežu sjećanja i mitovi kao i ideja o (eventualnom) povratku (Sheffer, 1986)), pojavljuje se početkom 90-ih godina XX st. kada su, slijedom ratnih dešavanja, prognane i izbjegle velike grupe (prevažno bošnjačkog, ali, dijelom, i hrvatskog i srpskog) stanovništva. U tom periodu, kako ističe Šeherzada Džafić (2017), nastaju “dijasporalne zajednice i dijasporični identiteti, rastrgani između staroga i novoga” (79), situirani u *prostor između* kulture zemlje porijekla i kulture zemlje iseljeništa. Pozicija prostorne i socio-kulturne izmještenosti i nepripadanja svoju refleksiju pronalazi u svim segmentima života bosanskohercegovačke dijasporu pa tako i na planu njihova kulturno-identitetskog profiliranja obilježenog dekonstrukcijom njihova primarnog kulturnog identiteta koji svoje uporište pronalazi u zemlji porijekla i postupnom adaptacijom kulturno-identitetskih vrijednosti zemlje domaćina.

U poziciju jednog od ključnih (premda alternativnih) prostora koji omogućavaju iščitavanje (de)konstrukcije i (re)definiranja bosanskohercegovačkog dijasporičnog identiteta, postavlja se književnost bosanskohercegovačke dijasporu. Ipak, tematsko-motivski i sadržajno vezana za socio-kulturno područje Bosne i Hercegovine, a, istovremeno obilježena egzistiranjem u *stranom, tuđem* prostoru, književnost bosanskohercegovačke dijasporu, reprezentirajući iskustvo migracije i kulturno-identitetske krize, ostvaruje se ne samo kao (narrativna) formulacija dijasporičnog identiteta već i kao prostor (narrativnog) (re)definiranja kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine u svoj njegovoj kompleksnosti. U tom smislu, pitanje narativnog re/definiranja kulturnih identiteta u književnosti bosanskohercegovačke dijasporu predstavlja jedno od ključnih pitanja ne samo razumijevanja kulturno-identitetske (trans)formacije bosanskohercegovačke dijasporu nego i razumijevanja kompleksnosti i kompozitne integralnosti kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine i načina na koji se on percipira i reprezentira na globalnom nivou.

Polazeći od hipoteze da prostorna i socio-kulturna izmještenost nužno uvjetuje dekonstrukciju primarnog kulturnog identiteta imigranata i konstrukciju dijasporičnog identiteta situiranog u međuprostor dviju (ili više) kultura, ovaj rad, zasnivajući se na teorijskim postavkama imagologije, problematizira (inter)kulturne aspekte narativne (de)konstrukcije i (re)definiranja kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine u književnosti bosanskohercegovačke dijasporu. Pronašavši oprimjerenje u romanima *Knjiga mojih života* i *Moji roditelji: Uvod* Aleksandra Hemona, romanu *Nigdje, niotkuda* Bekima Sejranovića te zbirci priča *Pa, da krenem ispočetka* Cecilije Toskić, rad, polazeći od ukazivanja na hibridizaciju dijasporičnog identiteta pri čemu se određuje njegova pozicioniranost unutar bosanskohercegovačkog kulturnog konteksta, nastoji ukazati na mogućnosti

¹⁹ Iako se izvorno značenje riječi dijaspora (grč. διασπορά — rasipanje sjemena) veže babilonsko progonstvo iz drevnog judejskog kraljevstva u XX st. ovaj termin aktualiziran je u mnogo širem značenju označavajući sve ljude ili etno-konfesionalne skupine koje su, dobrovoljno ili pod prisilom, napustile zemlju porijekla, a koje, pritom, nastoje očuvati kulturno naslijeđe zemlje porijekla kako bi, istovremeno, očuvali i vlastiti kulturni identitet (New World Encyclopedia, 2008).

i ograničenja narativnog re/definiranja kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine u književnosti bosanskohercegovačke dijaspore.

Narativna konstrukcija hibridnog identiteta bosanskohercegovačke dijaspore

Pronalazeći ishodište u procesu konstrukcije kulturnog sjećanja koje, kako ističe Assmann (2005), predstavlja odgovor na pitanje “šta ne smijemo zaboraviti” (36), kulturni identitet proizlazi iz doživljajnog aspekta ključnih momenata povijesti određene socio-kulturne zajednice na osnovu kojih ona konstruira, potvrđuje i održava svoj identitet. Prostor konstrukcije kulturnog sjećanja kao polazišne tačke kulturne identifikacije pronalazimo u različitim sferama ljudskog djelovanja koje imaju potencijal generiranja i diseminacije kulturno-identitetskih vrijednosti i oblikovanja ljudske svijesti. Pored religije, obrazovanja, porodičnog života, medija i sl., u poziciju jednog od aktivnih (pritom i suptilno nenametljivih) mehanizama konstrukcije kulturnog sjećanja i kulturnih identiteta postavljaju se i umjetnosti, među kojima i književnost koja, ostvarivši se kroz recipročnost odnosa pojavnog i fikcionalnog, kroz interakciju povijesti i sjećanja čiji je konačan rezultat njihova međusobna naddeterminacija, među svim umjetničkim oblicima, kako ističe Leerson (2009), najeksplicitnije djeluje na oblikovanje kolektivne svijesti, predstavljajući, pritom, pravu formulaciju kulturnih identiteta.²⁰

Ukoliko, u kontekstu procesa kulturne identifikacije, sagledamo književnost bosanskohercegovačke dijaspore, evidentnom postaje činjenica da se ona, utemeljena na repitativnoj reprezentaciji iskustva migracija, osjećaja prostorno-kulturne izmještenosti, nepripadanja i egzistencijalno-identitarne ugroženosti te na kontinuiranom propitivanju i re/valorizaciji kulture i kulturnog identiteta, bosanskohercegovačka književnost dijaspore ostvaruje se kao prostor traganja za (izgubljenim) identitetom, prostor kulturno-identitetskog (samo)osvješćivanja, (samo)prepoznavanja i (samo)utvrđivanja — prostor narativne de/konstrukcije, re/definiranja i, na koncu, odr(a)žavanja kulturnog identiteta bosanskohercegovačke dijaspore.

Kao “duboko remetilačko iskustvo koje pomera granice poznatog sveta i do tada bliskog kulturnog okruženja” (Antonijević, 2011: 1018), migracije, shvaćene u kontekstu kulturne identifikacije, predstavljaju izuzetno destabilizirajući faktor kulturnog identiteta. Kulturološki šok prostorno-kulturne relokacije, dubok osjećaj kulturno-identitetske “nedovoljnosti i nepripadanja nikome i ničemu” (Sejranović, 2008: 93) te manje ili više institucionalizirana inferiornost u odnosu na dominantnu kulturu zemlje domaćin u uvjetovat će, naime, revalorizaciju sistema kulturno-identitetskih znanja i vrijednosti te pitanja stabilnosti i nepromjenljivosti primarnog kulturnog identiteta zemlje porijekla što, posljedično, vodi ka njegovoj (neizbježnoj) dekonstrukciji i definiranju, u svojoj ambivalentnosti i disperzivnosti specifičnog, dijasporičnog kulturnog identiteta utemeljenog, s jedne strane, na (pre)naglašenoj težnji ka očuvanju kulturno-identitetske poveznice sa zemljom porijekla te spontanom i fluidnim (nerijetko višegeneracijskim) procesom kulturne adaptacije, akulturacije i asimilacije u kulturu zemlje domaćina, s druge strane.

²⁰ O književnosti Bosne i Hercegovine kao mehanizmu kulturne identifikacije više u Ičanović, A. (2022). “Bosanskohercegovačka književnost kao prostor de/konstrukcije kulturnog identiteta”, *SaZnanje* 3/2022, 206-214.

Prostorna izmještenost u nov, u okviru dijasporalne zajednice kulturno neosviješćen²¹, nepoznat te kao tuđinski, nepobitno *drugačiji* percipiran prostor u kojemu dolazi do relativizacije kulturnog identiteta, rezultat će (prevashodno kod prve generacije bosanskohercegovačke dijaspore) osvješćivanjem, potvrđivanjem i osvješćivanjem kulturnog identiteta usvojenog i definiranog prije trenutka migracije, isključivo, dakle, vezanog za kulturni prostor Bosne i Hercegovine ili, ovisno o trenutku migracije, Jugoslavije.²²

“Već sam evo šest godina Cilli i polako zaboravljam da sam nekada bila profesorica Cecilija Toskić. Nije da se žalim. I kod kuće me nije nitko tako zvao niti sam ja umjela tražiti da mi na rasporedu ispred imena stoji zvanje — mislila sam naivno da to nije *Bog zna šta*. O, kako je to nešto... sada kada nije ništa! Kada je Cilli.”

(Toskić, 2003: 33)

U trenucima, dakle, kada se pojedinac “nađe u drugoj/tuđoj kulturi koja relativizira njegov identitet, on još jače traga za njim” (Hadžizukić, 2019: 14). Ta egzistencijalna potreba ka osvješćivanju i (o)čuvanju primarnog kulturnog identiteta i povezanosti sa zemljom porijekla ispunjava se uspostavljanjem intrakulturnih odnosa²³ što će, u prvim godinama migracije, rezultirati intrakulturnom (samo)izolacijom i kulturno-identitetskim zatvaranjem bosanskohercegovačke dijasporalne zajednice. Najbolje oprimjerenje navedene teze pronalazimo u privatnom i društvenom životu Petre i Anđe Hemon “čiji se život”, po dolasku u Hamilton (Ontario) “preko noći zakomplikovao, tu je bio jezik koji nisu govorili, zatim opšti šok iseljništva, i konačno hladna klima nesklona spontanim i toplim ljudskim interakcijama” (Hemon, 2014: 18). U nemogućnosti integracije u novu kulturu, privatni život Petra i Anđe Hemon, kao nepovratno izmještenih pojedinaca čija se migracija desila u trenutku kada su oni već bili ostvarene ličnosti sa čvrsto etabiliranim bosanskim ili, bolje rečeno, jugoslavenskim kulturnim identitetom koji se, u slučaju Petra Hemon, prožima sa onim ukrajinskim identitetom kao primarnim mjestom njegove identifikacije, omeđen je prostorom njihove kuće, dvorišta i Petrove radione, *njihovim* prostorom u inače *tudem* svijetu, prostorom koji “karakteriše njihov ljudski suverenitet” i jedinim prostorom u kojemu “oni nisu izbjeglice” (Hemon, 2019: 98). Njihov socijalni život, s druge strane, u prvim godinama imigracije isto je tako zatvoren u vlastite okvire, ograničen intrakulturnim odnosima s (isto tako izmještenim) pojedincima iz bivše im države u sklopu kojih su oni, u procesu konstrukcije širokog dijapazona auto/hetero/metapredodžbi i naglašavanja kulturno-identitetske distinkcije *Mi — Oni*, vješto, u cilju minimaliziranja osjećaja vlastite inferiornosti, gradili mit o superiornosti kulture i kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine kao jednog od mikrokulturnih identiteta jugoslavenske multikulture u odnosu na kulturu i kulturni identitet *hladnih, licemjernih i bezdušnih* Kanađana. Kulturni identitet Petra i Anđe Hemon, konstruiran je, dakle, “kroz razlike, a ne izvan njih (...) u odnosu prema onome što ono nije, prema onome što mu nedostaje, prema

²¹ Kulturni identitet definira se kao osjećaj pripadnosti pojedinca ili društvene grupe sistemu znanja i vrijednosti koji karakterizira određenu kulturu, a koji se pojavljuje kao rezultat osvješćivanja autentičnosti i jedinstvenosti te kulture (Ičanović, 2022).

²² Premda odabrani korpus ne ilustrira ovakva stremljenja u procesu kulturne identifikacije bosanskohercegovačke dijaspore, bitno je napomenuti da se osvješćivanje i učvršćivanje primarnog kulturnog identiteta, u kontekstu dijasporičnih identiteta Bosne i Hercegovine, najčešće kreće u smjeru učvršćivanja religijskog ili, pak, etničkog identiteta koji vlastito uporište pronalaze u kulturnim traumama 90-ih godina XX st.

²³ Protagonisti svih interpretiranih djela u prvim godinama iseljništva stupaju u isključivo intrakulturne odnose bilo da se oni ostvaruju unutar mikrokulturne bosanskohercegovačke/jugoslavenske dijasporične zajednice (Hemon, Toskić) ili, pak, unutar okvira kulturnog identiteta dijaspore na globalnom nivou pri čemu, istovremeno, stupaju u intra/interkulturne odnose s drugim, isto tako izmještenim, dijasporičnim identitetima (Sejranović).

onome što se naziva konstitutivna izvanjskost” (Hall, 2001: 219). Pri tome se u njihovoj svijesti, kao svijesti izmještenih pojedinaca, kulturni identitet onog koji se percipira kao *Drugi* po automatizmu doživljava kao nešto negativno (zlonamjerno, hladno, licemjerno, bešćutno, sebično i sl.). Nerazumijevanje i negativno određenje kulturnog identiteta zemlje useljništva, više ili manje je izražen motiv koji pronalazimo u svim interpretiranim djelima književnosti bosanskohercegovačke diaspore. Tako će primarno iznenađenje susretljivošću jedne Austrijanke, reprezentirano u zbirci priča *Pa, da krenem ispočetka* Cecilije Toskć, iako prvotno dekonstruišući sklop kulturno-identitetskih predodžbi, otkriti duboko nepovjerenje prema *Drugom* i *Drugačijem* koje se učvršćuje krajnjom (isto ako stereotipnom) spoznajom: *Ona laže*.

Međutim, “jasnoća i značaj različitosti uvijek su bili uslovljeni odsustvom kontakta i proporcionalni uzajamnoj udaljenosti” (Hemon, 2014: 20). Onog trenutka kada porodica Hemon, Cilli te neimenovani pripovjedač romana *Nigdje, niotkuda* Bekima Sejranovića²⁴ ulaze u interkulturalne, pritom i porodične, veze s pripadnicima kulture zemlje useljništva, započinje proces njihove, manje ili više ostvarene, integracije u, do tada nepoznato i neosviješćeno, socio-kulturno okruženje. Egzistencijalnu potrebu (o)čuvanja kulturno-identitetskih veza sa zemljom porijekla simultano prati, naime, isto tako egzistencijalna potreba za integracijom. Dislociranost bosanskohercegovačke diaspore iz socio-kulturnog konteksta zemlje porijekla, život “pod *tuđim* krovom, na crnom, da ne može biti crnjem poslu u *tuđoj* domovini” (Toskić, 2003: 86), suočenost sa (dez)integracijskim izazovima migrantske stvarnosti te nemogućnost održavanja stabilnih (kulturno-identitetskih) veza za zemljom porijekla, rezultat će detabilizacijskom krizom primarnog identiteta koji svoje uporište pronalazi u zemlji porijekla i njegovom neizostavnom de(kon)strukcijom i redefiniranjem. Ostvarena, naime, kao prostor sučeljavanja dviju (ili više) kultura — primarne kulture bosanskohercegovačke diaspore i dominantne kulture zemlje domaćina — migracija zahtijeva interkulturalno saživljavanje koje nužno vodi ka kulturno-identitetskoj transformaciji. Interkulturalni odnosi, pritom, podrazumijevaju interkulturalnu razmjenu i, napose, interkulturalna stapanja koja se očituju kroz proces (kros-)kulturalne adaptacije i (djelomične) akulturacije dominantnog kulturnog identiteta zemlje domaćina u bosanskohercegovački kulturni identitet i (potencijalno) obratno, uplivom elemenata bosanskohercegovačke kulturalne tradicije u kulturni identitet zemlje domaćina²⁵ te postupne (najčešće višegeneracijske) asimilacije, obzirom na njihovu, ipak, inferiornu poziciju, isključivo dijasporičnih identiteta u dominantnu kulturu.

Dijasporični identiteti Bosne i Hercegovine temeljno su, možemo zaključiti na osnovu prethodnog izlaganja, određeni iskustvom migracije koja se ostvaruje ne samo kao polazišna već i kao tačka razgraničenja kulturnog identiteta zemlje porijekla, kulturnog identiteta zemlje domaćina i dijasporičnog identiteta u kojemu se prva dva kulturna identiteta interkulturalno stapaju:

„ko god da smo nekad bili, sada smo podijeljeni između mi-ovdje (recimo, u Kanadi) i mi-tamo (recimo u Bosni). Zato što mi-ovdje još uvijek vidimo sadašnje nas kao dosljedne nekadašnjim nama, koji još uvijek žive u Bosni, a ne možemo izbjeći da gledamo sebe iz pozicije nas-ovdje.”

(Hemon, 2014: 22)

²⁴ Slijedom okamenjenih postulacija dijasporične književnosti, neimenovanog pripovjedača u romanu *Nigdje, niotkuda* identificiramo sa dijasporičnom pozicijom samoga autora.

²⁵ Moramo napomenuti da proces akulturacije ne mora nužno podrazumijevati kros-kulturalnu razmjenu kulturno-identitetskih vrijednosti. To, primarno, ovisi o socio-kulturalnoj politici zemlje useljništva, tj. stepenu u kojem ona dozvoljava institucionaliziranost, transparentnost i ravnopravnost dijasporalne kulture i dijasporalnih identiteta.

Smješten na *granici* kultura, dijasporični identitet se, potvrđuju nam navedene interpretacije, nužno ostvaruje kao *hibridni identitet* shvaćen u smislu kako ih je definirao Homi K. Bhabha (1994) — identitet stiješnjen u *međuprostor* u kojemu se primarni i sekundarni kulturno-identifikacijski obrasci nalaze u konstantnom odnosu međusobnog suprotstavljanja i prožimanja što će rezultirati pozicijom kulturno-identitetskog nepripadanja niti jednoj od kultura u potpunosti — niti kulturi Bosne i Hercegovine niti kulturi zemlje domaćina.

Pozicija kulturno-identitetskog (ne)pripadanja u kontekstu narativnog re/definiranja kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine

Simultana determiniranost kulturnog identiteta bosanskohercegovačke dijaspore životom u socio-kulturnom okruženju Bosne i Hercegovine koja, do trenutka migracije, predstavlja jedino kulturno-identifikacijsko uporište i životom u (bilo kojem) socio-kulturnom okruženju zemlje useljeništa, rezultat će socio-teritorijalnom i kulturno-identitetskom bipolarnošću dijasporičnog identiteta koja se očituje kroz poziciju kulturno-identitetskog nepripadanja niti jednom od kulturno-identifikacionih prostora u potpunosti. Hibridnost kulturnog identiteta bosanskohercegovačke dijaspore podrazumijeva, dakle, dvostruku (ili višestruku) prostorno-kulturnu izmještenost. Naime, koliko god ne pripadali socio-kulturnom okruženju zemlje u koju su migrirali, dijasporični identitet, ostvaren kao hibridni, permanentno je izmješten iz socio-kulturnog okruženja Bosne i Hercegovine kao geografskog, socijalnog i kulturno-identitetskog prostora kojega je jedinog (u jednom periodu vlastitog postojanja) mogao nazivati *svojom*:

“Koračam, eto, nakon svega tom ulicom. Jedinom ulicom koju sam nekad mogao nazvati svojom. Ali ništa više nije isto, ni ja ni ulica. Ulica je promijenila i ime, a meni još jedino ime ostalo isto. A možda se ništa nije promijenilo, možda je uvijek sve i bilo baš ovako, možda se moje sjećanje opire istini. Ne znaš ni sam što te više boli: sjećanje ili istina. Sjećanju ne vjerujem, a istinu ne mogu podnijeti (...) To jednostavno više nije taj sokak, niti je to ta kuća. Niti sam ja - ja. A opet, sve je bilo isto” (Sejranović, 2008: 45-46)

Motiv socio-kulturne izmještenosti iz zemlje porijekla, izražen i kod Hemoni i Cecilije Toskić, praćen je dubokim osjećajem nepoznavanja nekada poznatog prostora, unutaršnjim sukobom dijasporičnih sjećanja i očekivanja, s jedne, te izmijenjene pojavne stvarnosti, s druge strane što je, moramo primijetiti, naročito izraženo kod pripadnika (starije) generacije čiji je primarni identitet temeljno određen njihovim životom u bivšoj Jugoslaviji. “Zlonamjerno, sjećanje nagoni egzilante da se vrate u prošlost kako bi našli polaznu tačku za definisanje samih sebe u bezkompromisnoj sadašnjosti” (Borčak, 2014: 169) stoga ni ne čudi da dijasporični identitet(i) žive u sjećanju. Oni, u kontekstu njihova odnosa spram zemlje porijekla, ostaju *zaključani* u (pred)migracijskom vremenu, jedinom vremenu u kojemu su, u potpunosti, bili dijelom tog (kolektivnog) identiteta. Naročito je to izraženo kod protagonista čiji je kulturni identitet, prije trenutka migracije, bio dominantno (možda i nepovratno) definiran socio-kulturnim (ali i političko-ideološkim) prilikama u Bosni i Hercegovini. To su prije svega Petar i Anđa Hemon te, dijelom, Cecilija Toskić koji, za razliku od Saše Hemoni i protagoniste Sejranovićeve romana, povezanost s Bosnom i Hercegovinom, kao i dalje ključnim mjestom njihove kulturne identifikacije, održavaju konstantnim povratcima u zemlju porijekla. Vraćajući se, oni (ponovo) (iz)nalaze sebe. Međutim, svakim povratkom u Bosnu i Hercegovinu, u prostor koji se, u kulturno-identitetskom smislu, ostvaruje kao poznato nepoznat, u kojemu sada žive poznati, a opet nepoznati, *drug(ačiji)* ljudi, sa

drug(ačij)im identitetom s kojima se ne mogu identificirati, oni se, osvještavajući poziciju vlastitog nepripadanja i gubitak kulturnog identiteta, u sve većoj mjeri otuđuju od rodne grude. Kao zemlja njihova porijekla, Bosna i Hercegovina gubi značenje u potpunosti *njihovog* prostora. U njoj je sve “bolno poznato i potpuno čudno i daleko” (Hemon, 2014: 127). Oni joj, istovremeno, i pripadaju i ne pripadaju. Njihov kulturni identitet njome je temeljno određen, a opet, i jeste i nije njen.

Hibridnost kulturnog identiteta bosanskohercegovačke dijaspore u kojemu se kulturni identitet Bosne i Hercegovine ostvaruje kao jedna kulturno-identitetska sekvenca, istovremeno suprotstavljena i pomirena s kulturnim identitetom zemlje domaćina te pozicija kulturno-identitetskog (ne)pripadanja socio-kulturnom prostoru Bosne i Hercegovine uvjetovat će izuzetan, ako ne objektivni, onda bar objektivniji, (izvan-/unutar-)kulturni uvid u kulturu i kompleksnost kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine. “Upravo u dijaspori, tom uslovno rečeno ‘trećem’ prostoru”, ističe Šeherzada Džafić (2017: 75), daleko od političko-ideoloških i socio-kulturnih pritisaka bosanskohercegovačke sadašnjosti, “nastaju djela neprocjenjive vrijednosti kada su u pitanju novija društvena, umjetnička i uopće kulturalna pitanja”, pokazujući kako je bosanskohercegovačka književnost i uopće kultura „bitan faktor u procesu savremene globalizacije“ (Džafić, 2015: 8). U tom kontekstu shvaćena, kao stvaralačko ostvarenje izmještenih pisaca, okupiranih motivom izgubljene domovine i izgubljenog, de(kon)struiranog identiteta, književnost bosanskohercegovačke dijaspore ostvaruje se kao prostor reprezentacije ne samo kulturno-identitetske de(kon)strukcije dijasporičnog identiteta već i kao prostor narativne reprezentacije, (re)definiranja i potvrđivanja kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine.

Ukoliko uzmemo u obzir da se kulturni identitet određene sociokulturne zajednice (de)konstruira, (re)definira i održava posredstvom izgradnje kulturnog sjećanja (Assmann, 2005) na ključne momente povijesti određene socio-kulturne zajednice, evidentnom postaje činjenica da se književnost bosanskohercegovačke dijaspore, u toj kontinuiranoj potrazi za identitetom, pridružuje onoj liniji bosanskohercegovačke književnosti koju će, u tematsko-motivskom smislu, definirati ključni momenti novije povijesti Bosne i Hercegovine. Reprezentirajući, naime, s jedne strane, bosanskohercegovačke kulturne traume s kraja XX vijeka (traumu smjene dvaju (totalitarnih) ideologijskih sistema, traumu rata i traumu poratne tranzicije obilježene izuzetnom netrpeljivošću triju dominantnih kulturnih (etno-konfesionalno određenih) zajednica s ovoga područja) te intimnu (ali, isto tako, kulturološku) traumu izgnanstva i gubljenja identiteta, književnost bosanskohercegovačke dijaspore postaje prostorom kulturno-identitetskog osvješćivanja pojavne stvarnosti predratne, ratne i poratne Bosne i Hercegovine. Samim time, ona postaje (alternativnim) prostorom reprezentacije i re/definiranja kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine u pojavnoj stvarnosti.

Proces narativnog redefiniranja i dekonstrukcije kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine, kao socio-kulturnog prostora primarne kulturne identifikacije protagonista interpretiranih djela, iako njome dominantno određen, započinje prije njihove migracije pri čemu jasno možemo pratiti njegovu de(kon)strukcijsku putanju. Prvotno definiran u okviru (multi)kulturnog identiteta bivše Jugoslavije i, unutar njega posebno, mikrokulturnog identiteta Bosne i Hercegovine, de(kon)strukcija i redefiniranje kulturnog identiteta članova porodice Hemon, Cecilije Celli Toskić i Sejranovićeve pripovjedača započinje *rastakanjem* Jugoslavije i kulturno-identitetskim osvješćivanjem povijesnog sloma doktrine *bratstva i jedinstva* kojom je Jugoslavija nastojala “da uspostavi građanski identitet koji nadilazi nacionalnost kao primarno obilježje” (Hemon, 2019: 37). Taj *građanski* identitet jugoslavenske multikulture, manje ili više etabiliran kod svih protagonista interpretiranih djela, nepovratno je oštećen, dakle, raspadom Jugoslavije i potpuno (vjerovatno i nepovratno) de(kon)struiran traumom rata s početka 90-ih. De(kon)strukcija jugoslavenskog (multi)kulturnog identiteta rezultirat će, pritom, potrebom ka redefiniranju

kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine koji se u književnosti bosanskohercegovačke dijaspore promišlja i reprezentira u svoj njegovoj, povijesno determiniranoj, kompleksnosti. Ono što je, pritom, bitno napomenuti jeste da je proces narativne reprezentacije i re/definiranja kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine u književnosti bosanskohercegovačke dijaspore ključno određen dualnošću njena identiteta i pozicijom dvostrukog (ili, pak, višestrukog) (ne)pripadanja. Njena unutarkulturna pozicioniranost (ograničena trenutkom migracije kao, kako smo već rekli, *graničnom* tačkom njihova identiteta) omogućit će, naime, s jedne strane, isto tako unutarkulturni, doživljajni i reflektirani (samim time možda i kompletn(ij)i) uvid u kompleksnost kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine. S druge strane, njena izvan kulturna pozicioniranost i hibridnost dijasporičnog identiteta u kojemu je kulturni identitet Bosne i Hercegovine, s jedne strane, de(kon)struiran uplivom elemenata kulture zemlje useljeništa, a, s druge strane, determiniran prostorno-vremenskom odrednicom *prije migracije* nudi (možda) objektivn(ij)i, od političko-ideoloških, etno-konfesionalnih i drugih pritisaka distanciran(ij)i, uvid u kulturno-identitetski profil Bosne i Hercegovine danas, obilježen, u svojoj osnovi destruktivno okarakteriziranim, političko-ideološkim, socijalnim i kulturnim stremljenjima. Međutim, izvan kulturni pogled na kulturu i kulturni identitet Bosne i Hercegovine podrazumijeva i odsustvo doživljajnog aspekta povijesti, pa sukladno tome, ukoliko se podsjetimo na činjenicu da se kulturni identitet konstruira i definira kroz doživljajni aspekt povijesti, dakle kroz kolektivno iskustvo ključnih momenata povijesti određene socio-kulturne zajednice, nužno je postaviti pitanje ograničenosti narativne percepcije, reprezentacije i re/definiranja kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine u njenoj dijasporičnoj književnosti. Naime, usprkos prostornoj i socio-kulturnoj izmještenosti, bosanskohercegovačka dijaspora, i dalje, posredstvom uspostavljanja intrakulturnih odnosa, održava kulturno-identitetsku poveznicu sa Bosnom i Hercegovinom kao zemljom porijekla i uporištem primarnog kulturnog identiteta. Ukoliko, međutim, proces njene identifikacije s bosanskohercegovačkim kulturnim identitetom analiziramo s aspekta konstrukcije kulturnog sjećanja, evidentnom postaje činjenica o prekidu reda i kontinuiteta. Zajednički ključni momenti koji uvjetuju kulturnu identifikaciju protagonista interpretiranih djela sa kulturnim identitetom Bosne i Hercegovine jeste život u bivšoj Jugoslaviji, raspad Jugoslavije, te kolektivna trauma ratnih dešavanja te intimna trauma migracije. Istim tim događajima ona je, međutim, istovremeno i ograničena, reprezentirana i definirana u onoj mjeri u kojoj se bosanskohercegovački kulturni identitet (direktno i isključivo) proživljavao unutar socio-kulturnog prostora Bosne i Hercegovine. Ipak, prostorno i socio-kulturno izmješteni, dijasporični identitet(i) s domaćim stanovništvom ne dijele pojavnu stvarnost koja postoji kroz socijalno-kulturne promjene i previranjima kao okosnice bosanskohercegovačkog kulturnog identiteta danas te ih, stoga, ne možemo u potpunosti pripojiti kulturno-identitetskom sistemu znanja i vrijednosti koji obilježava pojavnu stvarnost današnje Bosne i Hercegovine i bosanskohercegovačkog kulturnog identiteta. Kulturno sjećanje koje se vezuje za postmigracijsku stvarnost Bosne i Hercegovine, baš kao i taj prostor, i ta kultura, i taj identitet, i jeste i nije njihovo. Ono djelomično postaje dio njihova kulturnog identiteta, ali, kao lično nedoživljeno, ono ne postaje i ne može postati njegovom temeljnom odrednicom. U skladu s prethodno rečenim postavlja se pitanje kako dijasporični identitet koji zauzima poziciju istovremenog kulturno-identitetskog pripadanja i nepripadanja pozicionirati unutar strukture, ionako kompleksnog, kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine. Da li ga pripojiti njegovom primarnom (predmigracijskom) mikrokulturnom identitetu ili ga, pak, posmatrati kao zaseban mikrokulturni identitet unutar složene bosanskohercegovačke makrokulture?²⁶

²⁶ Kulturni identitet Bosne i Hercegovine ostvaruje se kao izuzetno kompleksna struktura utemeljena na zajedničkoj povijesti, višestoljetnom saživljavanju i (inter/intra)kulturnim odnosima mikrokulturnih identiteta socio-kulturnih

Odgovor je jasan. Kulturni identitet bosanskohercegovačke dijaspore, u svoj njegovoj ambivalentnosti, svakako predstavlja konstitutivni element bosanskohercegovačke makrokulture. On jeste prostorno i socio-kulturno izmješten iz bosanskohercegovačkog kulturnog konteksta. Njegov kontinuitet jeste prekinut. On jeste podlijegao procesu akulturacije. Međutim, on, isto tako, jeste (svojim većinskim dijelom) determiniran kulturnim prostorom Bosne i Hercegovine te ga, kao takvog, moramo posmatrati kao njegov konstitutivni dio. Kulturni identitet bosanskohercegovačke dijaspore se, u svoj svojoj ambivalentnosti, dakle, kao “zbir razlika” (Islambegović, 2022: 266), tj. kao kulturno-identitetski prostor prožimanja kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine u njegovoj kompozitnoj integralnosti, s jedne, te kulturnog identiteta (bilo koje od) zemalja useljeništa, s druge strane, ostvaruje kao, u svojoj poziciji simultanog pripadanja i nepripadanja nadasve specifičan, mikrokulturni identitet Bosne i Hercegovine koji, posredstvom intrakulturnih i interkulturnih veza, obogaćuje, dopunjuje i oplemenjuje kulturni identitet Bosne i Hercegovine istovremeno ga reprezentirajući na globalnom nivou.

Zaključak

Utemeljena na repetitivnom motivu iskustva migracije, prostorne i socio-kulturne izmještenosti te dubokog osjećaja kulturno-identitetske ugroženosti i (ne)pripadanja, književnost bosanskohercegovačke dijaspore, ostvaruje se kao književnost potrage za (izgubljenim) identitetom.

Temeljno određena prostornim i socio-kulturnim izmještanjem koje upravlja tekstem, književnost bosanskohercegovačke dijaspore predstavlja, s jedne strane, prostor narativne reprezentacije i osvješćivanja hibridnosti dijasporičnog identiteta stiješnjenog u *međuprostor* dviju ili više kultura — kulture zemlje porijekla kao primarnog i kulture zemlje useljeništa kao sekundarnog identitarnog uporišta. Kao stvaralačko ostvarenje izmještenog pisca koji zauzima, nadasve specifičnu, poziciju kulturno-identitetskog (ne)pripadanja, književnost bosanskohercegovačke dijaspore ostvaruje se kao (alternativni) prostor u kojemu jasno možemo pratiti (de)konstrukcijsku putanju dijasporičnog identiteta (od (intra)kulturne (samo)izolacije i (samo)zatvaranja, preko adaptacije, akulturacije i, napose, asimilacije u kulturu zemlje domaćina).

S druge, pak, strane, ona se realizira kao prostor narativne reprezentacije, osvješćivanja i (re)definiranja kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine u svoj njegovoj kompleksnosti. U tom procesu, prostorno-kulturna izmještenost i dislociranost od političko-ideoloških i drugih pritisaka omogućuju objektivn(ij)i, ali, slijedom nedostatka doživljajnog aspekta ključnih momenata pojavne stvarnosti koji djeluju kao determinirajući faktori (de)konstrukcije bosanskohercegovačkog kulturnog identiteta danas, možda u tolikoj mjeri i ograničen(ij)i uvid u kompleksnost bosanskohercegovačke kulture i kulturnog identiteta kroz njegov dijahronijski razvoj. U tom smislu, književnost bosanskohercegovačke dijaspore također omogućuje i iščitavanje (intra)kulturnih odnosa, sličnosti i razlika koje se konstruiraju unutar jedne socio-kulturne zajednica, a obzirom na (dislocirani) životni prostor te, samim time, i pozicioniranosti

zajednica koje naseljavaju ovaj prostor. “Gotovo svaka zemlja je kolekcija dijaspora” (Bauman, 2013 prema Džafić 2017: 77). Izuzetak, u tom smislu, nije ni Bosna i Hercegovina koja je, tokom svoje povijesti, (p)ostala zemljom domaćinom brojnim socio-kulturnim zajednicama. Sukladno tome, mikrokulturnim identitetima triju dominantnih kulturnih zajednica u Bosni i Hercegovini (mikrokulturnim zajednicama Bošnjaka, Srba i Hrvata), u kontekstu razmatranja makrokulturnog identiteta Bosne i Hercegovine u njegovoj kompozitnoj integralnosti, pridružujemo mikrokulturne identitete sedamnaest nacionalnih manjina koje su, manje ili više uspješno, (o)čuvale vlastiti (primarni) kulturni identitet (što, svakako, ovisi o stepenu institucionalizacije manjinske kulture), istovremeno se interkulturno stapajući s kulturnim identitetom Bosne i Hercegovine postajući njegovim konstitutivnim dijelom.

dijasporičnog identiteta u kontekstu bosanskohercegovačke makrokulture u sklopu koje se on ostvaruje kao specifičan mikrokulturni identitet koji, posredstvom intrakulturnih i interkulturnih odnosa, obogađuje i proširuje bosanskohercegovačku kulturu istovremeno je reprezentirajući na globalnom nivou postajući njenim (unutar/izvan)kulturnim zastupnikom.

Literatura

- Antonijević, D. (2011). Gastarbajter kao liminalno biće: konceptualizacija kulturnog identiteta*. *Etnoantropološki problemi*, 6 (4), 1013–1033. Preuzeto 22. decembra 2017. sa <https://www.academia.edu/10353974/>
- Assmann, J. (2005). *Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Vahidin Prljević (prev.). Zenica: Vrijeme
- Bhabha, H. (1994). *The location of culture*. London: Routledge
- Borčak, F. (2014). Suprotnost duplog? *Savremena bosanskohercegovačka književnost u Skandinaviji*. Sarajevske sveske, 45-46, 163-176
- Džafić, Š. (2015). *Interkulturni (kon)tekst bosanskohercegovačke interliterarne zajednice*. Sarajevo. Dobra knjiga.
- Džafić, Š. (2017). *Dijasporični identitet(i) – od kreatora do promotora bosanskohercegovačke kulture*. Zbornik radova VI međunarodnog naučno-stručnog skupa “Jezik – književnost – kultura”, Zenica: Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici, 74-87
- Hadžizukić, D. (2019). “Pitanja identiteta u romanima bosanskohercegovačke književnosti u dijaspori”. *DHS 2* (8), 13-32
- Hall, S. (2001). *Kome treba identitet?*. S. Veljković (prev.) *Reč - Časopis za književnost i kulturu*, i društvena pitanja, 64/10, 215-233.
- Hemon, A. (2014). *Knjiga mojih života*. Irena Žlof (prev.) Sarajevo: Savremena bh. književnost
- Hemon, A. (2019). *Moji roditelji: Uvod*. Irena Žlof (prev.). Sarajevo: Buybook
- Ičanović, A. (2018). *Migracije i konstrukcija hibridnih identiteta*. *Saznanje*, 1/1, Zenica: Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici, 461-468.
- Ičanović, A. (2019). *Pozicija trećeg*. *NOVI IZRAZ*, časopis za književnu i umjetničku kritiku, 75/76, 61-70.
- Ičanović, Azra (2022), *Bosanskohercegovačka književnost kao prostor de/konstrukcije kulturnog identiteta*. *SaZnanje*, 3/2022, Zenica: Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici, 206-214
- Islambegović, I. (2022). *Književnost bosanskohercegovačke dijaspore i reprezentacijska funkcija migrantske književnosti*. *Post Scriptum*, 11-12, 263-279
- Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice (2016). *Informacija o stanju iseljeništa*. Dostupno na http://www.mhrr.gov.ba/iseljenistvo/aktuelnosti/Slike/FEB_510.pdf
- Sejranović, B. (2008). *Nigdje, niotkuda*. Zagreb: Profil
- Toskić, C. (2003). *Pa, da krenem iz početka*. Sarajevo/Zagreb: Synopsis
- UN (2022). *Perspektive svjetskog stanovništva*. Dostupno na <https://population.un.org/wpp/>
- Wagner, C. (2016). *Migration and the Creation of Hybrid Identity: Chances and Challenges*. *Harvard Squer Symposium 2*. Preuzeto 15. januara 2018. sa <http://rais.education/wp-content/uploads/2017/09/16.pdf>

NARRATIVE RE/DEFINING OF THE CULTURAL IDENTITY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE LITERATURE OF THE BOSNIA AND HERZEGOVINA DIASPORA

Summary

Starting from the hypothesis that spatial-cultural displacement necessarily conditions the deconstruction of cultural identity, the work, based on the theoretical assumptions of imagology and intercultural hermeneutics, considers (inter)cultural aspects of the narrative de/construction of the cultural identity of Bosnia and Herzegovina in the literature of the Bosnian diaspora. Finding examples in the novels "The Book of My Lives" and "My Parents: An Introduction" by Aleksandar Hemon, the novel "Nowhere, out of nowhere" by Bekim Sejranović and the collection of stories "Well, to start over" by Cecilija Toskić, the work tries to point out the spatial-cultural displacement and intercultural processes not only as factors of cross-cultural adaptation, acculturation and assimilation, but also as factors that enable objective perception and narrative representation of Bosnian cultural identity. The paper concludes that the experience of spatial-cultural displacement, represented in the above-mentioned works, results in the narrative construction of hybrid identities squeezed between two (or more) cultures, and that precisely this position of (non)belonging will enable a narrative re/definition of the cultural identity of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: *diaspora, intercultural processes, cultural identity, cultural ideas*